

УДК 821.161.2Шев7Тем.09

Марта Замбжицька

ПАРАДОКС ОБЕРНУТОГО SACRUM У РОМАНІ ВАЛЕРІЯ ШЕВЧУКА „ТЕМНА МУЗИКА СОСОН”

Здійснена спроба дослідження категорії „обернутого” *sacrum*, а саме святості, що знаходиться у просторі, котрий традиційно належить до категорії *profanum* і проявляється у ситуаціях, що вважаються спотвореними, вульгарними, „нечистими” чи навіть грішними. Проблема „обернутого” *sacrum* у романі Валерія Шевчука „Темна музика сосон” представлена надзвичайно багатогранно й цікаво. У цьому творі автор розширює дефініцію *sacrum* і пропонує нове, оригінальне розуміння гріха та святості, того, що є чистим і нечистим. Валерій Шевчук веде з читачем своєрідну гру, яка полягає у переосмисленні та „перенесенні” значень і символіки твору. Для аналізу Шевчукового *sacrum* використано створену Рудольфом Отто й розроблену Роже Кайюа концепцію *sacrum* як амбівалентної, двоїстої категорії, що характеризується одночасним проявом протилежних якостей, що водночас є чистою і грішною, красивою і потворною. Таке визначення *sacrum* слід розуміти передусім як незбагненну таємницю, як „щось абсолютно інше і незрозуміле”, що не потрібно ототожнювати з категоріями доброти і моральної досконалості.

Ключові слова: *sacrum*, *profanum*, святість, монах, жінка, моральність, добро, зло, В. Шевчук.

У доробку пізнього Валерія Шевчука впродовж останніх кількох років постало чимало нових творів: сімейна хроніка „Тіні зникомі”, автобіографічна сага „На березі часу”, роман-квінтет „Привид мертвого дому”, збірник готично-притчевої прози „Сон сподіваної віри”, двотомна авторська історія української літератури XVI–XVIII століть „Муза Роксоланська”, монографічна праця „Просвічений володар (Іван Мазепа як будівничий Козацької держави і як літературний герой)” та ряд інших.

Якщо названі вище твори, передусім художні, бодай частково були досліджені, то роман „Темна музика сосон”, один із найскладніших і найцікавіших у доробку пізнього Шевчука, досі не став об’єктом аналізу. Цим зумовлена актуальність нашої розвідки, в якій ставимо собі за мету дослідження категорії „обернутого” *sacrum*, а саме святості, що знаходиться у просторі, котрий традиційно належить до категорії *profanum* і проявляється у ситуаціях, що вважаються спотвореними, вульгарними, „нечистими” чи навіть грішними. Проблема „обернутого” *sacrum* у романі Валерія Шевчука „Темна музика сосон” представлена надзвичайно багатогранно і цікаво. У цьому творі автор розширює дефініцію *sacrum* і пропонує нове, оригінальне розуміння гріха та святості, того, що є чистим і нечистим.

Україна, Волинь, друга половина XVII століття. Посеред лісної

гушавини мешкає монах-уніат, що відрікся від світських принад і втіх й вирішив провадити самотнє аскетичне життя у спогляданні й пізнанні Бога. Він – „ніхто” і „найменший” у цьому світі, що прагне до духовної досконалості, проводить час у молитві й самотніх прогулянках лісом. Одного дня цей монах зустрічає повію. Ця вже немолода, хвора, втомлена життям жінка просить його про допомогу, а він погоджується надати їй притулок у своєму помешканні. І раптом все змінюється. Самотня пустеля монаха стає полем битви людських емоцій, тихе споглядальне життя змінюється у щоденний хаос бажань, почуттів, сумнівів. Ці події розгортаються на тлі боротьби уніатського ордену Василя Великого проти Митрополита Жоховського. Так скорочено можна розглянути фабулу роману Валерія Шевчука „Темна музика сосон”, але фабула, наскільки б захопливою і повною напруги вона не була, є лише претекстом для глибших розмірковувань і неоднозначних запитань, що залишаються без відповіді.

Саме так – запитань. Оскільки метою літератури є скоріше питати, а не давати відповіді, радше пробуджувати сумніви і ставити під сумнів, але завжди залишати поле для міркувань та невизначеності, почуття відсутності остаточної дефініції. Про що ж питає Шевчук, оповідаючи заплутану історію монаха і повії? Здавалося б, про очевидні, але водночас найскладніші, найфундаментальніші речі – про любов, вибачення, про сенс життєвого вибору, поняття правди, святості та гріха. Зупинімося на двох останніх, оскільки здається, що саме категорія гріха й поняття святості становлять провідну проблематику твору і водночас є елементами своєрідної гри, до якої автор запрошує читача. Гри, що полягає у перенесенні значень і символів, редефініції понять і ставленні під сумнів понять, які прийнято вважати беззаперечними. Але почнімо від початку...

Спочатку складається враження, що акценти між *sacrum* і *profanum* у романі поставлені виразно та однозначно. Атрибутика *sacrum* виразно приписується чернечому усамітненому життю, що зображене як ізольований від світу *profanum* простір. Простір незвичайний, відкритий для спілкування з надприродними силами, місце молитви, аскези, прагнення до духовної досконалості. Розпочавши життя у цій пустелі, монах Теофіль чітко визначає своє самотнє існування як життя віддалене від спокус і гріхів, а отже, життя „в Бозі”: „вірив у те, що людина може спастися, живучи за своєю волею, але не бажав у цьому світі кимось бути, йому здавалося, що так і належить чинити доброму християнинові, що згодившись бути ніким, звільниться від проклять життя, а отже, і від гріха, а отже, перебуватиме в Бозі <...> Через те й попросив брата – єпископа послати його у Лавришів до давно покинутого ченцями монастирця, де вів би монастирське господарство, <...> молився б і блукав лісами і хай би над ним цвіло незаймане небо і спокійне сонце” [2, с. 19] Поява у цьому медитативному, спокійному житті жінки, та ще й повії, злочинниці та вбивці, бо саме такою є Тереза, що приходить у самотній світ Теофіля, є певною мірою профанацією й інтерпретується як

категорія гріха: „бо хоч і не чужоложив із Терезою, але <...> жити ченцеві із жінкою – гріх” [2, с. 120]. Тереза стає для нього втіленням земного зла і нечистоти, є тим усім, від чого монах намагався себе ізолювати; не без причини він називає її Пандорою: „<...> ота Тереза – вмістилище страшних пороків: обманниця, блудодійниця, навіть убивця, хоча й забила-таки напасника? <...>. Отож чи не перетвориться його бажання мирно з’їсти із кимось хліба й перекинутися словом у війну <...> Та й коли казати правду, чи ж та війна вже не почалася?” [2, с. 121].

Таке однозначне приписування значень, що надає самотньому чернечому життю сакральних рис, натомість повію й злочиницю визначає як його земну й нечисту протилежність, такий розподіл виявляється інтелектуальною грою, пасткою очевидності. Це занадто банально й занадто просто. Автор неначе говорить: „Вас вдалося обвести навколо пальця!” і здійснює реінтерпретацію символів, змінюючи чернечу келію з освяченого притулку молитви у мертво оселю духовної смерті, а профануючу присутність повії представляє у категоріях шансу на спасіння і повернення до життя. Оскільки святість не є і не може бути очевидною, те, що святе, на думку релігієзнавця Рудольва Отто, постає незбагненою таємницею, що виходить за рамки будь-яких категорій людського розуміння [4, с. 8–9]. *Sacrum* – це містерія, для світа *profanum* вона є парадоксом, говорить Отто, а Шевчук підтверджує це у своєму романі.

Поява повії у самотній оселі монаха – переломна точка роману, момент переоцінки й переосмислення понять добра і зла, святості та гріха, чистоти й осквернення. Теофіль ставить собі запитання: його рішення піти зі світу було спричинене дійсною потребою духовних пошуків чи свого роду втечею від болю і розчарувань світського існування? Він усвідомлює, що вибравши чернече життя, відрікся не лише від спокус і гріха, але також від співчуття, милосердя і бажання творити добро. Життя серед людей він замінив на роздуми і споглядання, хоча й сам визнає: „<...> мудрість світова – не мудрість, коли добрих діл у світі не творить <...>” [2, с. 303]. Монах починає розуміти, що його ізоляція від світу рівноцінна байдужості до болю і страждань інших, а стаючи байдужим, він стає схожим на анахоретів, яких сам називає духовно мертвими: „анакорети – безлюдники, відтак мертві душею люди із вигаданим Богом у голові, та не в серці” [2, с. 131]. Отже, те, що на початку видавалося однозначно належним до сфери *sacrum*, набуває негативних рис і стає синонімом духовної смерті й відсутності милосердя.

Разом із частковим запереченням цінності пустельного життя набирає позитивних рис постать Терези. Її поява, яка спочатку містилася в категоріях профанації чернечого усамітнення, перестає означати виключно порушення спокою й осквернення чистоти місця святості. Будучи, безперечно, амбівалентною постаттю, Тереза стає синонімом правди життя, що суперечить пустельному спогляданню. Втілювана в її образі категорія правди життя звертається до понять змінності, плинності і творчого хаосу, що поєднує в одне ціле добро і

зло, гріх і святість. Ця жінка приносить у життя пустельника хаос і неспокій, але водночас з цим повертає йому здатність відчувати любов, співчуття і страх. Це добре? На поставлене запитання немає однозначної відповіді. Навіть сам Теофіль не в стані однозначну відповіді на нього: „Чому ота химорода – доля <...> послала до його дому (образу сталості, спокою, поважних міркувань та розмислу, добродійного життя) метаморфозоване уявлення того абсурду й хаосу – жінку <...> отже, лихий чи добродійний це замисел? Лихий, бо вбивав здобутого ним розума, <...> але здобутий розум – ніби вода у бочці, а не проточна: застоюється і починає невдовзі засмерджуватися, адже все, що позбавлене власної стихії, гине, а стихія – це і є хаос. Однак той замисел можна назвати й добрим, бо примушує жити <...>, а не філософствувати, відтак бочка з водою, важкою працею нанесена, перекидається, вода з неї розливається, стікає в ріку, змішується із швидкою течією – хаосом і стає часткою не укладеного у форму нерушного тіла чи обрису, а таки стихії” [2, с. 229]. Присутність Терези забирає у монаха спокій, не дає йому присвячувати час спогляданню й молитві, змушує до зусиль щоденного життя і вплітає у світські проблеми, від яких він свідомо намагався ізолюватися. Водночас присутність жінки дозволяє Теофілю протистояти слабкості власного характеру, переоцінити закостенілі уявлення і врешті зрозуміти, що відмова від людських почуттів та ілюзія втечі від гріха приводить до інтелектуальної порожнечі й духовної смерті.

У постатях трьох ченців-відлюдників Шевчук змальовує образ саме такого духовного омертвіння, схованого за мурами келії і вдягнутого в костюм споглядального життя. Теофіль відвідує їх під час однієї зі своїх подорожей. Йона Всепрощальний, Мина Биковський і Йоїль Покаянний – це потрійне втілення зла, обмеженості, дріб'язковості і неправди. Всі вони є втіленням *anty sacrum* і похмурим передбаченням майбутнього Теофіля – того майбутнього, від якого його врятувала присутність Терези. Треба сказати, що автор немилосердно оцінює життя монахів-пустельників, зображуючи їх у висміювальному тоні, пародіюючи і водночас приписуючи виразно демонічні риси. Прикладом останнього є монах-пустельник Мина Биковський, шаленець, що має на своєму сумлінні вбивство невинної людини. Він живе у хатині-фортеці, оточеній загостреними жердинами, і визнає антихристиянську філософію, що виправдовує заповідання зла. Биковський є чи не найяскравішим прикладом *anty sacrum* і водночас найразючішою, хоча й епізодичною постаттю у романі. Його помешкання – свого роду пекельний простір. Це підтверджує сцена, в якій Теофіль знаходить монаха, насадженого на одну з палей, котрі оточують місце його помешкання, і бачить величезний скелет, що втілює смерть: „І відчулося Теофілю, що Смерть не покинула цього місця: жила у тиші, у стовпцях, у церкві <...> І вдруге Теофільові стало страшно, він завернув коня і <...> помчався чимдуж із цього страшного місця. <...> І здалося, що розкидані й розсипані вуди Смерті раптом почали збиратися в купу і там, за спиною, виріс величезний, під хмари

кістяк. І нагнувся той кістяк, гримкочучи костюмашням, вигріб зі снігу косу, а два шматки темряви вискочили в очні впадини черепа” [2, с. 262].

Життям монахів керує нав'язливий страх перед скоєнням гріха, втеча від світу і погорда до нього, вони ховаються за тісними мурами своїх келій, у вузьких рамках схоластичного розуміння добра, зла, Бога, святості та правди. Те, що початково бачилося як дорога до очищення і прагнення *sacrum*, виявляється хибним шляхом, інтелектуальною і духовною помилкою. Самітники, що бояться гріха, невпинно скоюють гріх презирства, бездушності і гордості. Втікаючи від світу з метою знайти вищу правду, вони втрачають цю правду, не помічаючи, що вона знаходиться саме в світі, у змінності і невизначеності життя, його красі та потворності, у мудрості, до котрої можна дійти лише через гріх і страждання. А Бог, якого шукають і уявляють самітники, хоча й не можуть відчувати Його присутності, є лише іманентністю цього постійно змінного життя. І так само життя є незбагненою таємницею, у якій межа поміж поняттями добра і зла, гріха і чистоти не завжди виразна й чітка: „<...> Коли кажемо, що Бог – непізнаність, то й життя чи не те саме, і ми нікчемні із нашими спробами його пізнати, адже коли так думати, то життя – це передусім Бог, а диявол – його неодмінна частка, що також перебуває у його волі, як і Смерть” [2, с. 129]. Оскільки святість, як підкреслює Рудольф Отто, а разом із ним й інші феноменологи релігії, не очевидна і не підлягає інтелектуальній категоризації. Щось гріховне може допровадити до спасіння, а щось, на перший погляд, гарне може стати причиною зла. Так, грішниця Тереза врятувала від духовної смерті самотнього ченця, який під кінець свого шляху дякував Богові не за присвячене спогляданню самотнє життя, а за любов, яку отримав як неочікуваний дар: „І він подякував подумки Всевишньому за те, що послав йому насамкінець любов цієї жінки. Бо коли б не мав цієї любові, життя б його втратило сенс.” <...> адже вмирав із любов'ю, а не з ненавистю у серці, хоч, може, й любов його була звичайним смертним гріхом” [2, с. 316, 325].

Для аналізу Шевчукового *sacrum* ми користувалися створеною Рудольфом Отто і розробленою Роже Кайюа концепцією *sacrum* як амбівалентної, двоїстої категорії, що характеризується проявом протилежних якостей: водночас є чистою і грішною, красивою і потворною. Таке визначення *sacrum* слід розуміти передусім як незбагненну таємницю, як „щось абсолютно інше і незрозуміле”, що не потрібно ототожнювати з категоріями доброти й моральної досконалості. Можемо вважати, що така дефініція *sacrum* дозволяє провести глибокий аналіз і інших творів Валерія Шевчука, який дуже часто звертається у своїй прозі до проблем добра і зла, гріха і спасіння. Застосована нами методологія розкриває нові можливості аналізу творів Валерія Шевчука й доводить, наскільки неоднозначна його творчість, де постійно знаходимо нові шари значень та символів.

1. *Тарнашинська Л.* Художня галактика Валерія Шевчука / Л. Тарнашинська. – К. : Вид-во Олени Теліги, 2001. – 224 с.
2. *Шевчук В.* Темна музика сосон. Сад житейський думок, трудів та почуттів / В. Шевчук. – К. : Акцент, 2003. – 448 с.
3. *Eliade M.* Sacrum a profanum / M. Eliade ; tłum. Robert Reszke. – Warszawa, 2008.
4. *Otto R.* Świątość / R. Otto. – Warszawa, 1999.

Аннотація

Анализується категорія *sacrum* в романе Валерія Шевчука „Темная музика сосен”. Данная категорія виступає в ситуаціях і місцях, традиційно приналежачих к сфері *profanum*. При освященні проблеми використовується створена Рудольфом Отто і Роже Кайюа концепція *sacrum* як подвійної, неоднозначної категорії, котра характеризується одночасним проявленням вopolожных якостей: являється чистою і грішної, красивою і уродливою.

Ключевые слова: *sacrum*, *profanum*, святость, монах, жєницина, мораль, добро, зло, В. Шевчук.

Summary

Subject of this article is analysis of *sacrum* as an paradoxical category in Walery Shevchuk's book „Темная музика сосен”. Paradoxical *sacrum* is an category, that we can find in places and situations traditionally definite as an *profanum*. For our analysis we decided to use *sacrum* definition created by Rudolf Otto and continued by Roger Caillois. In this definition *sacrum* is understood as an ambivalence and ambiguous category.

Key words: *sacrum*, *profanum*, sanctity, monk, woman, morality, goodness, evil, W. Shevchuk.

Стаття надійшла до редколегії 29.03.2010 р.